

што сведчыць, напрыклад, дзеяслоў *купіць*. Гэта нам дазваляе сцвярджаць, што ў моўнай карціне свету рускіх шчасце з'яўляецца, хутчэй, духоўнай каштоўнасцю, а ў польскай – матэрыяльнай.

Літаратура

1. *Ефремова Т. Ф.* Новый словарь русского языка. Толково-образовательный. 2-е изд., стереотип. М., 2001. Т. 2: П–Я.
2. *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей. М., 1974.
3. *Лакофф Дж., Джонсон М.* Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. М., 1990.
4. *Этимологический словарь русского языка.* Т. 1–4 / Ред. М. Фасмер. М., 1986–1987.
5. *Boryś W.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 2005.
6. *Słownik współczesnego języka polskiego.* Т. 1–2 / Red. B. Dunaj. Warszawa, 1996.
7. *Uniwersalny słownik języka polskiego.* Т. 1–4 / Red. St. Dubisz. Warszawa, 2003.
8. *Wierzbicka A.* Język-umysł-kultura. Warszawa, 1999.

ЗВАРОТНЫЯ ДЗЕЯСЛОВЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ І ПОЛЬСКАЙ МОВАХ: СПРОБА ПАРАЎНАЛЬНАГА АНАЛІЗУ

Я. У. Дзьобік

Зваротныя дзеясловы і катэгорыя зваротнасці актыўна вывучаліся як у XX стагоддзі (В. В. Вінаградаў, Н. С. Авілава, А. В. Ісачанка, М. Т. Кавалёва, Б. Ю. Норман, Н. А. Янка-Трыніцкая, М. А. Шалякін і інш.), так і на сучасным этапе (І. С. Бяляева, Д. А. Ашурава, В. В. Чагіна, С. Л. Лукіна і інш.). За гэты даволі працяглы час сфармаваліся розныя падыходы да вызначэння статусу зваротных дзеясловаў.

У межах граматычнага падыходу зваротныя дзеясловы даследаваліся выключна ў кантэксце даволі супярэчлівай і забытанай праблемы катэгорыі стану. Варта адзначыць, што «агульнапрынятага азначэння катэгорыі стану ў мовазнаўстве няма» [6], але большасць даследчыкаў вылучае толькі дзве формы стану: актыў і пасіў. Пачаў развіваць гэтую канцэпцыю А. В. Ісачанка ў сваёй працы «Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким» [2].

А. В. Ісачанка звяртаў увагу на неадназначнасць функцый постфікса *-ся*, якая спрычынілася да блытаніны ў вызначэнні катэгорыі стану. На думку даследчыка, усе дзеясловы, якія не маюць формы залежнага стану, адносяцца да незалежнага стану. Зваротныя дзеясловы ён прапаноўвае разглядаць як словаўтваральныя класы. Такім чынам, паступова з'явіліся перадумовы для ўзнікнення іншага падыходу да вырашэння дадзенай праблемы – лексіка-граматычнага.

У межах гэтага падыходу зваротныя дзеясловы разглядаюцца як словаўтваральныя разрады, праводзіцца дакладнае размежаванне паняццяў *зваротны дзеяслоў* і *зваротная форма*, якія раней ужываліся непаслядоўна.

Пад зваротнасцю ў славянскіх мовах мы, падзяляючы думку Б. Ю. Нормана, разумеем перш за ўсё чыста фармальную прыкмету: спалучальнасць дзеяслова са зваротным элементам, які ўзыходзіць да праславянскай клітычнай формы вінавальнага склону зваротнага займенніка [5]. Такім чынам, зваротным элементам у беларускай мове з’яўляецца постфікс *-ся* і яго варыянт *-ца*, у польскай мове – элемент *się*.

Зваротныя канструкцыі ў беларускай і польскай мовах выступаюць у двух функцыях: у якасці самастойных зваротных дзеясловаў і ў якасці зваротных форм незваротных дзеясловаў.

Зваротны дзеяслоў – новая лексема, якая не ўтвараецца з граматычнай рэгулярнасцю і не захоўвае значэнне генетычна ўтваральнага слова [5]. Значэнне такіх лексем не выводзіцца з сумы значэнняў дзеяслоўнай асновы і зваротнага элемента.

Зваротныя формы ўтвараюцца рэгулярна і не з’яўляюцца новымі лексемамі.

У беларускім мовазнаўстве катэгорыя зваротнасці і зваротныя дзеясловы, на жаль, даследаваліся не так актыўна. Варта адзначыць працы М. Т. Кавалёвай, а найперш, яе кандыдацкую дысертцыю «Возвратные глаголы в современном белорусском языке» [4], якая з’яўляецца першай у беларускім мовазнаўстве грунтоўнай работай, прысвечанай праблеме вывучэння зваротных дзеясловаў у беларускай мове.

М. Т. Кавалёва ў сваёй дысертцыі вылучае наступныя семантычныя разрады зваротных дзеясловаў, утвораных ад пераходных:

1. Уласна-зваротныя дзеясловы, якія выражаюць пашыранасць канкрэтнага дзеяння на знешнасць самога адушаўлёнага суб’екта: *абувацца, апранацца, адзявацца, прычэсвацца*.

2. Узаемна-зваротныя дзеясловы, якія абазначаюць дзеянне як мінімум двух суб’ектаў, кожны з якіх з’яўляецца і аб’ектам таго ж дзеяння з боку іншага суб’екта: *сустрэцца, абняцца, біцца*.

3. Зваротныя дзеясловы са значэннем знешніх, фізічных змяненняў, сярод якіх пераважаюць дзеясловы руху, перамяшчэння ў прасторы: *вярнуцца, набліжацца, плесціся, красціся; нагінацца, хістацца*.

4. Зваротныя дзеясловы, якія абазначаюць эмацыйны стан, разнастайныя ўнутраныя перажыванні суб’екта: *бянтэжыцца, весяліцца, жахацца, злавацца, крыўдзіцца*.

5. Зваротныя дзеясловы са значэннем залежнага стану: *Бадай тая дарожанька // Замялася чорным пылам* (М. Танк); *І ўжо адтуль рукою маткі // На ўслон шпурляліся аладкі* (Я. Колас).

6. Ускосна-зваротныя дзеясловы са значэннем дзеяння, якое суб'ект выконвае для сябе самога: *запасціся, будавацца, абмалаціцца, апраўдвацца*.

7. Якасна-зваротныя дзеясловы, якія паказваюць на здольнасць прадмета да пэўнага актыўнага (*вожык колецца, кот дзярэцца*) альбо пасіўнага (*хлеб крышыцца, бярозка гнецца*) дзеяння. У залежнасці ад гэтага вылучаюцца актыўна- і пасіўна-якасныя дзеясловы.

Сярод зваротных дзеясловаў, утвораных ад непереходных дзеясловаў, М. Т. Кавалёва вылучае тры семантычныя разрады:

1. Безасабовыя зваротныя дзеясловы: *развідняецца, вечарэецца, спіцца, жывеецца*.

2. Зваротныя дзеясловы са значэннем праяўлення знешняй прыкметы: *балецца, зелянецца, чырванецца*.

3. Зваротныя дзеясловы са значэннем узмацнення дзеяння, зацікаўленасці вынікам дзеяння: *заблудзіцца, кіравацца, стукацца*.

Такая класіфікацыя цалкам адпавядае канцэпцыі, прадстаўленай у «Граматыцы беларускай мовы», і мае некалькі хібаў.

Па-першае, і аўтары «Граматыкі беларускай мовы», і М. Т. Кавалёва падзяляюць думку аб тым, што ў беларускай мове можна вылучыць тры станы: залежны, незалежны і зваротна-сярэдні. Але, як было зазначана вышэй, яшчэ ў XX стагоддзі большасць навукоўцаў прыйшла да высновы, што варта вылучаць толькі залежны і незалежны станы, а зваротныя дзеясловы ў залежнасці ад значэння разглядаць як дзеясловы залежнага або незалежнага стану. На жаль, такая ж думка падаецца і ў «Кароткай граматыцы беларускай мовы» (нягледзячы на тое, што аўтары «Беларускай граматыкі» не вылучаюць у беларускай мове зваротна-сярэдняга стану), хаця і з каментарыем: «У сучаснай лінгвістычнай тэорыі больш пашыраным з'яўляецца погляд на катэгорыю стану як на бінарную дзеяслоўную катэгорыю» [3].

Па-другое, ні ў дысертацыі М. Т. Кавалёвай, ні ў «Граматыцы беларускай мовы», ні ў «Беларускай граматыцы», ні ў «Кароткай граматыцы беларускай мовы» не праводзіцца дакладнага размежавання паняццяў *зваротны дзеяслоў* і *зваротная форма*. Такім чынам, катэгорыя зваротнасці разглядаецца ў вышэйзгаданых працах як марфалагічная катэгорыя, што не зусім правільна. На нашу думку, катэгорыя зваротнасці з'яўляецца ў большай ступені катэгорыяй сінтаксічнай, бо ў яе аснове ляжаць суб'ектна-аб'ектныя адносіны, а значэнне зваротных дзеясловаў і форм цалкам рэалізуецца толькі ў сказе.

У польскім мовазнаўстве грунтоўная праца, прысвечаная зваротным дзеясловам, таксама выйшла ў другой палове XX стагоддзя, а дакладней, у 1966 годзе. Гэта праца К. Вільчэўскай «Зваротныя дзеясловы ў сучаснай польскай мове» [7].

Сярод зваротных дзеясловаў, суадносных з дзеясловамі незалежнага стану, аўтар вылучае наступныя класы (назавём толькі тыя з іх, якія выразна адрозніваюцца ад разрадаў, прадстаўленых у «Беларускай граматыцы»):

1. Czasowniki pośrednio zwrotne (ускосназваротныя дзеясловы). Дзейнасць суб'екта скіраваная не на сябе, а на прадметы, якія яму належаць. Гэта нешматлікая група дзеясловаў, якія ўжываюцца пераважна ў вусным маўленні: *proszę się zdjąć* (распрانیцеся, калі ласка), *proszę się powiesić na wieszaku* (навесьце, калі ласка, вопратку на вешалку).

2. Czasowniki częściowo zwrotne (часткова зваротныя дзеясловы). Дзеясловы, якія абазначаюць дзеянне, накіраванае толькі на пэўную частку цела суб'екта: *skrzywić się*, *zmarszczyć się*, *mrużyć się*.

3. Czasowniki zwrotne medialne. Дзеясловы, якія абазначаюць дзеянне, цесна звязанае з асабістымі справамі суб'екта: *zdecydować się* (рашыцца, наважыцца), *zdradzić się* (выдаць сябе).

Як бачым, класіфікацыя, прапанаваная К. Вільчэўскай, нязначна адрозніваецца ад класіфікацыі, прадстаўленай у беларускім мовазнаўстве. Адрозненні перш за ўсё звязаны са спецыфічнымі, характэрнымі для польскай мовы зваротнымі канструкцыямі.

Такім чынам, праблема зваротных дзеясловаў і катэгорыі зваротнасці з'яўляецца ўсё яшчэ актуальнай як для беларускага, так і для польскага мовазнаўства. Звязана гэта з тым, што дадзеная праблема актыўна распрацоўвалася ў мінулым стагоддзі, але на сучасным этапе мала цікавіць даследчыкаў. Таксама варта адзначыць адсутнасць супастаўляльных даследаванняў, прысвечаных зваротным дзеясловам і катэгорыі зваротнасці ў беларускай і польскай мовах.

Літаратура

1. Граматыка беларускай мовы: У 2 т. Т. 1: Марфалогія. Мінск, 1962.
2. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сравнении с словацким. Морфология. Часть 1, 2. М., 2003.
3. Кароткая граматыка беларускай мовы: У 2 ч. Ч. 1: Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія / Навук. рэд. А. А. Лукашанец. Мінск, 2007.
4. Ковалева М. Т. Возвратные глаголы в современном белорусском языке: Автореф. дис. ... кандидата филолог. наук. Минск, 1967.
5. Норман Б. Ю. Переходность, залог, возвратность (на материале болгарского и других славянских языков). Минск, 1972.
6. Ярцева В. Н. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
7. Wilczewska K. Czasowniki zwrotne we współczesnej polszczyźnie. Toruń, 1966.